

Research Paper

Self-confidence from the Perspective of the Holy Quran and its Impact on Various Dimensions of Growth: Religious, Economic, Social and Political

Bagher Hesamiazizi ^{*1} ¹ Assistant Professor of, Department of Economics, Payam Noor University, Tehran, Iran

10.22080/qhs.2025.5869

Received:

March 3, 2025

Accepted:

May 2, 2025

Available online:

September 10, 2025

Extended Abstract

1. Introduction

Self-sufficiency, along with sincerity, is one of the most important criteria for achieving high goals. It means that a person should know that God has created him in the best way. By coming to belief that he is a creation of the One who is "all-powerful", a person can bring his potential to the fore in various ways, because God has mentioned in the Holy Quran that man is the most noble of creations and is the representative of God (Caliph of Allah) on earth. That is, what God has in himself can potentially exist in man, and this depends on man's efforts to bring about the emergence of various sciences. That is, the main

factor of self-belief and self-confidence is trust in God.

2. Research Method

This study examines the expression of self-belief in the Holy Quran across the dimensions of religion, economy, society and politics. The contents are extracted from the text of the Holy Quran, from the expressions of Islamic scientists, and from inferences drawn from it. A passage in Nahjul-Balagha and the contents of the pure Imams (AS) were also used in this study.

^{*}Corresponding Author: Bagher Hesamiazizi

Address: Payam Noor University, Tehran, Iran.

Email: bhesami@pnu.ac.ir

3. Founds of research

Interpretation and examination of material extracted from the Holy Quran on various ideas:

A: Self-confidence and the religious dimension

Humility and submissiveness in worship: This means that in worshipping the Almighty, one must fear God and bow down in complete humility in fear of this fear.

Sincerity of worship: This means that a person should dedicate himself only to God and not make anything central to the worship of the Almighty, but should only look to him and seek his help and assistance.

Conscious and knowledgeable worship: This means that the person expresses what he or she says to God with awareness and knowledge of the Divine Essence, and understands it from the depths of his or her being.

B: Self-confidence and economic prosperity (increasing blessings)

Trust in God and faith in God_

_Thankfulness and appreciation

_Know the origin of all things from God:

That is, man should consider God only as the absolute essence and the main cause, and he should attribute everything to Him, and he should not attribute any partners to Him.

_Giving and helping others: A Muslim should not hoard money and income, but should spend it in the way of God and for needs, so that God may increase it through it.

C: self-confidence and the social dimension

_Learning from the past: One of the ways to build self-confidence in the social dimension is learning from the past, which makes a person determined to always trust in God and seek Him alone for help.

_Responsibility: From the perspective of Islam, God Almighty has placed a responsibility on man for every blessing and will hold him accountable to the extent of his responsibility.

_Effective communication with others: The Holy Quran considers all believers brothers, saying: "Indeed, the believers are but brothers" (Al-Hujurat, 10). This verse is used to good effect to illustrate the strong bond Islam establishes among believers, as well as the many rights they have towards one another.

D: Self-confidence and the political dimension

The necessity of forming a state and government, international relations, council, and consultation in the political system, and various political concepts, from the perspective of the Holy Quran, provide the grounds for the progress and growth of the individual and society.

4. Conclusions

Self-confidence in the religious dimension, from the perspective of the Quran, provides the basis for growth and the path to divine closeness when worship is performed humbly and with fear of God, with purity of intention, with awareness and knowledge, with love and presence of the heart, and with excellent quality, along with moderation and continuity in worship, giving priority to worship over other matters, being in a group, and paying attention to a specific time and place and to follow the practical examples mentioned in the Quran. In the economic dimension, which brings about an increase in

blessings, this is achieved when a person trusts in God, believes in Him, is always grateful and appreciative of His blessings, recognizes that all things come from God, and spends the blessings that God has bestowed upon him. In the social dimension, from the perspective of the Quran, learning from the past and taking responsibility, as well as effective communication with others, can pave the way to approaching God and foster growth. The necessity of forming a state and government, international relations, council and consultation, political system, and various political

References

- 1- The Holy Quran
- 2- Nahjul-Balagha
- 3- Ansari, Jafar. marefat(2003). Basics of Economics from the Perspective of the Holy Quran. Issue 66.
- 4- Mesbahi Moghadam, Gholamreza, Roayaei, Mehdi, and Hemtian, Mehdi. (2013). Non-material components of economic growth from the perspective of the Holy Quran. Islamic Economic Studies, 6(1 (11th issue), 61-90.

concepts from the perspective of the Holy Quran provides the grounds for the progress and growth of the individual and society.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contributions

The article is individual work and the author is the corresponding for the article.

Conflict of Interest

The author declared no conflict of interest

- 5- Lotfi, Mahmoud (2004). Culture and Society of Self-Defeat and Self-Belief in the Holy Quran. Society letter. No. 1.
- 6- Vojdani, Fatemeh and Mohsen Imani (2013). Analysis of the Concept of Growth Based on the Verses of the Holy Quran. Research in Islamic Education Issues, 20th Year, New Volume, Issue 16.
- 7- Tafsir Ahlul Bayt (peace be upon them) Vol. 1, p. 616 Imam Askari, p. 542/ Bihar al-Anwar, vol. 9, p. 267

علمی

خودباوری از منظر قرآن کریم و تأثیر آن بر ابعاد مختلف رشد: عبادی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی

باقر حسامی عزیزی^{*۱} 

^۱ استادیار گروه علمی اقتصاد دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. bhesami@pnu.ac.ir



10.22080/qhs.2025.5869

چکیده

خودباوری، اعتماد به نفس یا عزت نفس از اصلی‌ترین عوامل رشد مطلوب شخصیت انسانی است. اعتماد به نفس به معنای ایمان به توانایی‌های ذاتی و استعداد های درونی فرد بر مبنای توکل بر خداوند تعبیر شده است. یعنی همان‌گونه که ساختار شاکله پیامبر اکرم (ص) برگرفته از خلق و خوی نیکوست از دیدگاه اخلاق قرآنی، انسان نیز وظیفه دارد به دنبال عناصر سازنده‌ای باشد که شخصیت را از آفت‌های نفس مصون نگه می‌دارد. نیاز انسان به اعتماد به نفس در راستای رسیدن به اهداف خود در زندگی امری انکارناپذیر است. در این تحقیق که به بیان خودباوری از منظر قرآن کریم پرداخته می‌شود، مطالب از متن قرآن کریم استخراج شده و یا مطالبی که دانشمندان اسلامی با رویکرد قرآنی و استنباط از آن بیان نموده‌اند. همچنین از سیری در نهج البلاغه و مطالب ائمه اطهار (ع) استخراج شده است. از آثار خودباوری در ابعاد مختلف که زمینه رشد و تعالی انسان را فراهم می‌سازد می‌توان به عزت نفس، موفقیت، ایمان به خدا، پرهیز از گناه، بی‌نیازی از غیر خدا، به بن‌بست نرسیدن و یاد دائمی خدا اشاره کرد.

تاریخ دریافت:

۱۳ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۲ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۹ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

خودباوری؛ قرآن کریم؛ رشد

* نویسنده مسئول: باقر حسامی عزیزی

آدرس: دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

ایمیل: bhesami@pnu.ac.ir

۱ بیان مسأله

خداوند در قرآن کریم اشاره داشته است که انسان اشرف مخلوقات است و نماینده خداوند (خلیفه الله) روی زمین است. یعنی آنچه که خداوند در خود دارد، می‌تواند به صورت بالقوه در انسان وجود داشته باشد و این بستگی به سعی و تلاش انسان دارد که چگونه آن‌ها (علوم مختلفه) را به ظهور برساند؛ زیرا اصلی‌ترین عامل خودباوری و اعتماد به نفس، توکل بر خداست.

«قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» (زمر/۵۳)

به دنبال تهدیدهای مکرری که در آیات قرآن در مورد مشرکان و ظالمان آمده است، در این آیات راه بازگشت را توأم با امیدواری به روی همه گنهکاران می‌گشاید؛ زیرا هدف اصلی از همه این امور، تربیت و هدایت است نه انتقام‌جویی و خشونت، با لحنی آکنده از نهایت لطف و محبت، آغوش رحمتش را به روی همگان باز کرده و فرمان عفو آن‌ها را صادر نموده، می‌فرماید: «به آن‌ها بگو ای بندگان من که بر خودتان اسراف و ستم کرده‌اید! از رحمت خداوند نومید نشوید که خدا همه گناهان را می‌بخشد که او بخشنده و مهربان است. عفو و گذشت خداوند متعال نوعی اعتماد به نفس و خودباوری را در تعقیب جبران گناهان گذشته در انسان زنده می‌کند و زمینه رشد را در ابعاد مختلف در او بارور می‌کند و در نیل به اهداف الهی رهنمون می‌سازد. سؤال اصلی در مقاله حاضر این است که قرآن کریم خودباوری مبتنی بر اخلاص و تأثیر آن را در ابعاد مختلف اقتصادی و اجتماعی چگونه توصیف کرده است. در این تحقیق به بیان خودباوری از منظر قرآن کریم در ابعاد عبادی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی پرداخته می‌شود. مطالب از متن قرآن کریم استخراج شده و یا مطالبی که دانشمندان اسلامی آن را با رویکرد قرآنی و استنباط از آن بیان کرده‌اند. همچنین از سیری در نهج البلاغه و مطالب ائمه اطهار (ع) نیز

استفاده شده است؛ لذا در این مقاله پس از بیان مسأله به بررسی پیشینه تحقیقات در این زمینه می‌پردازیم. سپس به بسط مبانی نظری خودباوری از دیدگاه قرآن کریم پرداخته و همچنین تفسیر و بررسی مطالب استخراج شده از قرآن در زمینه تأثیر خودباوری و بازخورد آن بر ابعاد مختلف اقتصادی و اجتماعی مورد کنش قرار خواهد گرفت و در پایان به نتیجه‌گیری و جمع‌بندی مطالب پرداخته می‌شود.

۲ پیشینه تحقیق

فاطمه وجدانی و محسن ایمانی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای به تحلیل مفهوم رشد با تکیه بر آیات قرآن کریم پرداخته‌اند. براساس یافته‌های پژوهش، رشد شامل دو بعد معرفت و محبت الهی است؛ رشد در گرو دستیابی به معرفت حقیقی است و طی کردن مراحل معرفت‌یابی و رشد، جز در بستر آزادی و محبت معنا و مفهوم نمی‌یابد.

غلامرضا مصباحی مقدم و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای تحت عنوان «مؤلفه‌های غیر مادی رشد اقتصادی از منظر قرآن کریم» اشاره داشتند. آن‌ها بیان کردند از منظر قرآن کریم، خداوند برای اداره جهان دو سازوکار در اختیار دارد، سازوکار جهان مادی و مشهود و سازوکار جهان غیب و غیر مادی و این دو سازوکار روی هم تأثیر می‌گذارند. آنچه بشر از راه کشف علمی بدان دست می‌یابد، سازوکار جهان مادی و محسوس است، اما سازوکار جهان غیب از طریق وحی به انسان می‌رسد. آن‌ها در مقاله‌شان آثار مؤلفه‌هایی از قبیل ایمان و تقوا، شکر، اقامه حدود و احکام الهی، استغفار و توبه و استقامت در راه حق را از عوامل غیر مادی بر روی رشد اقتصادی بیان کردند.

رضایی اصفهانی، محمدعلی و حمید نجفی جزه-ای (۱۳۹۳). در مقاله خودشان به بحث در مورد تربیت عبادی از منظر قرآن پرداخته‌اند. هدف این تحقیق این است تا با بیان مبانی، ابعاد، اهداف، ویژگی‌ها و موانع تربیت عبادی مبتنی بر آیات قرآن، تصویری از نحوه و چگونگی تربیت عبادی قرآن را به

تصویر بکشد و روش قرآن را در رشد دادن و تربیت انسان‌ها در مسیر عبودیت و بندگی مطرح سازد؛ از این رو، بعد از مفهوم‌شناسی عبادت و تربیت به مبانی تربیت عبادی در قرآن کریم همچون خدامحوری، فقر ذاتی انسان، ابعاد تربیت عبادی از قبیل عقلانی، جسمانی و اجتماعی - سیاسی بودن عبادت، اهداف تربیت مانند لقاءالله، ویژگی‌های تربیت عبادی خاضعانه، خالصانه، عالمانه، عاشقانه و... و نیز موانع و آسیب‌های تربیت عبادی پرداخته شده است.

سیده زهرا خرمیان (۱۴۰۲) در مقاله‌ای تحت عنوان «آثار اخلاص از دیدگاه قرآن و روایات و بیانات مقام معظم رهبری» پرداخته است. ایشان پرداختن به آثار متعدد اخلاص را از نظر قرآن و روایات، حاوی ارزش ویژه‌ای دانسته‌اند. در این مقاله برای روشن‌تر شدن مسأله مورد نظر، به‌طور خلاصه به تعدادی از آثار اخلاص از جمله: احساس امنیت، پاداش مضاعف، نجات از دشواری و ... با تکیه بر آیات و روایات و نیز بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی) اشاره شده است. وجه تمایز تحقیق حاضر با تحقیقات قبلی در این است که در این تحقیق ابعاد انسان اسلامی از چهار بعد مختلف که زمینه رشد را در مسیر تکامل و تعالی هموار می‌کند با بسترسازی خودباوری مورد کنگاش قرار می‌دهد.

۳ مبانی نظری

خودباوری، اعتماد به نفس یا عزت نفس از اصلی‌ترین عوامل رشد مطلوب شخصیت انسانی است، نیاز انسان به اعتماد به نفس در راستای رسیدن به اهداف خود در زندگی امری انکارناپذیر است، اعتماد به نفس به معنای ایمان به توانایی‌های ذاتی و استعدادهای درونی فرد بر مبنای توکل بر خداوند تعبیر شده است. یعنی همان‌گونه که ساختار شاکله پیامبر اکرم (ص) برگرفته از خلق و خوی نیکوست از دیدگاه اخلاق قرآنی، انسان نیز وظیفه دارد به دنبال عناصر سازنده‌ای باشد که شخصیت را از آفت‌های نفس مصون نگه می‌دارد. از آثار خودباوری می‌توان

به عزت نفس، موفقیت، پرهیز از گناه، بی‌نیازی از غیر خدا، به بن‌بست نرسیدن و یاد دائمی خدا اشاره کرد. منابع مورد اشاره در این تحقیق با استناد از متن خود قرآن و نهج‌البلاغه و آیات و روایات ائمه (ع) می‌باشد:

«بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره/۱۱۲).

آری هرکس که از روی اخلاص رو به خدا کند و نیکوکار بود پاداشش را از پروردگارش خواهد گرفت و دستخوش بیم و اندوه نمی‌شود. یعنی بهشت در انحصار هیچ گروهی نیست هرکس خود را تسلیم خدا کند و نیکوکار باشد، پاداش او نزد پروردگارش محفوظ است؛ نه ترسی بر آن‌هاست و نه اندوهگین می‌شوند. این آیه در مورد دو گروه یهودیان و مسیحیان بودند که همدیگر را به واسطه کتاب‌های آسمانی خویش تکفیر می‌کردند. وقتی نزد رسول-الله (ص) جهت قضاوت رسیدند. ایشان فرمودند: همه شما باطل و در اشتباه و منحرف از دین خدا و امر او هستید؛ زیرا خداوند کتاب‌هایش را به منظور شفاعت از کوری و جهالت و معیاری برای سنجش هدایت از ضلالت و گمراهی نازل کرده و تنها کسانی که به آن عمل می‌کنند به راه مستقیم هدایت می‌شوند و گرنه وبال گردن شما شده و مورد خشم و غضب خداوند خواهید بود «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (بقره/۱۵۳). ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از شکیبایی و نماز مدد جویید که خدا با شکیبایان است. در تفسیر آیه فوق هشام بن حکم روایت می‌کند که امام محمد باقر (ع) به من فرمود: ای هشام خداوند تبارک و تعالی در کتاب خود عاقلان و اهل فهم را مژده داده و فرموده است: «فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» (زمر/۱۸). بشارت ده به آن بندگان من که به سخن گوش فرامی‌دهند و خداوند کسانی را که تعقل نمی‌ورزند نکوهش می‌کند. امام علی (ع) نیز در رابطه با خودباوری و اعتماد به نفس فرموده است: «لَا يَصْدُقُ إِيْمَانُ عَبْدٍ حَتَّى يَكُونَ بِمَا فِي يَدِ اللَّهِ أَوْثَقَ مِنْهُ بِمَا فِي يَدِهِ؛ ایمان

آن نهر گذشتند، گفتند: امروز ما را یاری مقابله با جالوت و سپاهیانیش نیست ... ۳- ترس «... فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ...» (احزاب/۱۹) و چون خطر فرارسد آنان را می‌بینی که که مانند کسی که مرگ او را فرو گرفته، چشمانشان در حلقه می‌چرخد و به‌سوی تو می‌نگرند... ۴- ضعف ایمان «يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ...» (نساء/۱۰۸)، کارهای ناروای خود را از مردم پنهان می‌دارند، ولی از خداوند پنهان نمی‌دارند ... ۵- جهل «وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ» (اعراف/۱۳۸) و فرزندان اسرائیل را از دریا گذرانیدیم تا به قومی رسیدند که بر پرستش بت‌های خویش همت می‌گماشتند. گفتند: ای موسی، همان‌گونه که برای آنان خدایانی است، برای ما نیز خدایی قرار ده گفت: راستی شما نادانی می‌کنید. ۶- دنیا گرایی «فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ» (قصص/۷۹)، پس قارون با کوبه خود بر قومش نمایان شد؛ کسانی که خواستار زندگی دنیا بودند گفتند: ای کاش مثل آنچه به قارون داده شده به ما هم داده می‌شد؛ واقعاً او بهره بزرگی از ثروت دارد... معرفی کرده است. (لطفی، ۱۳۸۳، ص ۶)

۴ تفسیر و بررسی مطالب استخراج شده از قرآن کریم در ابعاد مختلف

۴/۱ خودباوری و بعد عبادی

خداوند برای تربیت عبادی بندگان خود به راهکارهای مهم و متعدد اشاره کرده است:

۴/۱/۱ عبادت خاضعانه و خاشعانه

خاشعانه و خاضعانه بودن عبادت ذات اقدس الهی به این معنی است که در پرستش باری تعالی بایستی فرد از خدا بترسد و در خوف این ترس با

بندهای صدق نمی‌کند، جز آنکه توکل و اعتماد او به آنچه در دست خداست بیشتر از آن باشد که در دست اوست؛ لذا می‌توان گفت از مباحث تقویت اعتماد به نفس و خودباوری در ابعاد وجودی انسان به مواردی از جمله خود ارزشمندی، خودشناسی، خود مثبت‌گرا بودن، خوداتکایی، صبر در برابر مشکلات، توکل به خدا، تمرین و تصمیم‌گیری، آموزش مهارت‌های زندگی، کسب تجارب موفقیت‌آمیز، مطالعه زندگی افراد موفق، عبرت‌گرفتن از گذشتگان اشاره کرد. عنصر ایمان و توکل به خداوند هم از دیدگاه قرآن: «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» (احزاب/۳) و هم از دیدگاه اهل بیت (ع) تنها راه رسیدن به اعتماد به نفس در حد متعالی است که قدرت ایستادگی در برابر مشکلات را در انسان افزایش می‌دهد، در سایه توکل و ایمان عمیق مذهبی، انسان احساس می‌کند که تنها نیست، بلکه همیشه خدا را در کنار خود می‌بیند، از عوامل تضعیف اعتماد به نفس، منفی‌بافی و منفی‌گرایی است. «وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَقَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا وَ لَنَصْبِرَنَّ عَلَى مَا آذَيْنَا وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ» (ابراهیم/۱۲) و چرا ما بر خدا توکل نکنیم، درحالی‌که او ما را به راه‌های سعادت هدایت کرده است؟ قطعاً ما در برابر هر آزاری که شما نسبت به ما روا دارید، مقاومت خواهیم کرد و اهل توکل باید فقط بر خداوند توکل نمایند. توکل یعنی وکیل گرفتن. وکیل باید چهار شرط داشته باشد: درایت، امانت، قدرت و محبت و کسی جز خدا این شروط را به نحو کامل ندارد، پس تنها باید برخدای یکتا و بی‌همتا توکل کنیم. امام رضا علیه‌السلام فرمود: مرز توکل آن است که با ایمان به خدا، از هیچ‌کس نترسی. قرآن کریم عوامل عدم خودباوری را در ۱- غفلت؛ «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (حشر/۱۹) و چون کسانی مباشید که خدا را فراموش کردند و او نیز آنان را دچار خودفراموشی کرد. ۲- ضعف اراده. «... فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ...» (بقره/۲۴۹) و هنگامی که طالوت با کسانی که همراه وی ایمان آورده بودند از

يَبْكُونَ وَ يَزِيدُهُمْ خُشُوعًا» (اسراء/۱۰۹) و به چانه و صورت بر زمین می‌افتند، درحالی‌که می‌گیرند و تلاوت قرآن بر فروتنی آنان می‌افزاید! از این آیه برداشت می‌شود که اشک ریختن مداوم آن‌ها در حال سجده نشان از عاشقانه بودن عبادت آن‌ها دارد.

۴/۱/۵ عبادت با کیفیت

عبادت باید آن ارتباط واقعی با خدا را ایجاد کند. زیاده‌روی در عبادت که موجب تقرب به خدا نشود، فایده‌ای ندارد بلکه لحظه‌ای عبادت که آن ارتباط حقیقی را منجر شود بسیار سودمندتر است و انسان را به قرب الهی نزدیک‌تر می‌کند. حضرت ابراهیم(ع) و اسماعیل(ع) هنگامی که پایه‌های کعبه را بالا بردند، این‌گونه دعا کردند: «رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (بقره/۱۲۷)؛ ای پروردگار ما! از ما بپذیر که در حقیقت تنها تو شنوا و دانایی.

۴/۱/۶ عبادت با حضور قلب

تمرکز کامل قلب انسان اسلامی در ارتباط با پروردگار است. در آیه پنجم از سوره مبارکه حمد، لحن سخن تغییر می‌کند و از زبان بنده و خطاب به پروردگار سخن گفته می‌شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ج ۱، ص ۱۳۷) و به عبارتی، توحید عملی را به ما می‌آموزد. مرحوم امام می‌نویسد: عبادت بدون حضور قلب عبادت نیست، بلکه لهو و بازی است. این چنین عملی در نفس آدمی اثری ایجاد نمی‌کند و حالت نهی از فحشاء و منکر محقق نمی‌شود (امام خمینی، بی‌تا: ۳۳).

۴/۱/۷ اعتدال در عبادت

تأکید قرآن در مسئله عبادت این است که انسان در حالت پرستش خداوند در همه ابعاد عبادی باید میانه‌رو باشد. «وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا» (اسراء/۱۱۰) و نمازت را با صدای بلند نخوان و نیز آن را بسیار آهسته نخوان و بین آن (دو) راهی بجوی. قرآن کریم می‌فرماید: «... وَ ادْعُوهُ خَوْفًا وَ طَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ» (اعراف/۵۶) و او را با ترس و امید بخوانید که رحمت

فروتنی کامل سرتعظیم فرود آورد. «ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (اعراف/۵۵)، پروردگارتان را فروتنانه آشکارا و پنهانی بخوانید که او متجاوزان را دوست نمی‌دارد.

۴/۱/۲ عبادت خالصانه

انسان خود را فقط برای خدا خالص کند و در عبادت حق تعالی هیچ چیز را محور قرار ندهد و فقط او را ببیند و از او استعانت و یاری بطلبد. قرآن در تربیت عبادی بندگان به این نکته اشاره می‌کند که عبادت واقعی و مورد رضایت خداوند عبادتی است که به دور از هر گونه ریا باشد و خالصانه انجام پذیرد: «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...» (بینه/۵) «و به آنان فرمان داده نشده بود جز برای اینکه خدا را بپرستند، درحالی‌که حق‌گرایانه دین خود را برای او خالص گردانند.

۴/۱/۳ عبادت آگاهانه و عالمانه

در حقیقت فرد در برابر خدا مطالبی را که بر زبان جاری می‌سازد، از روی آگاهی و شناخت نسبت به ذات اقدس الهی بیان دارد و از عمق وجود خود آن را درک کند. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ» (نساء/۴۳). علامه طباطبایی در تبیین این آیه می‌نویسد: «حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ» اشاره به این نکته دارد که عبادات ناآگاهانه بی‌ارزش است و انسان را به مقام عبودیت نمی‌رساند؛ گرچه تکلیف را ساقط می‌کند و در مقام این است که بفرماید اگر ما شما را از شراب نهی کردیم، هدف این بود که در نماز بفهمید چه می‌گویید (طباطبایی، ۱۴۰۲، ج ۴، ص ۵۷۲).

۴/۱/۴ عبادت عاشقانه

شخص با تمام وجود درونی خود ذات اقدس الهی را بپرستد و با توجه به این عبودیت باری تعالی را مستحق پرستش بداند و به تعبیر امام صادق(ع) عبادت آن‌ها عبادت احرار است نه عبادت بردگان یا عبادت تجار؛ «... قَوْمٌ عَبَدُوا اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ حُبًّا لَهُ فَتَلَكَ عِبَادَةُ الْاِحْرَارِ وَهِيَ اَفْضَلُ الْعِبَادَةِ» (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۲، ص ۸۴) قرآن کریم می‌فرماید: «... وَ يَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ

۴/۱/۱۱ نیکویی عبادت همراه با طلب روزی حلال

اسلام کسب روزی حلال را هم جزء عبادات به شمار می‌آورد و حتی طبق فرمایش پیامبر اکرم (ص) اگر عبادت هفتاد جزء داشته باشد، برترین آن‌ها طلب روزی حلال است (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۵، ص ۷۸). «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ...» (اعراف/۳۲). بگو: چه کسی زینت‌های خدا را که برای بندگان خود آفریده حرام کرده و از صرف رزق حلال و پاکیزه منع کرده؟ بگو: این نعمت‌ها در دنیا برای اهل ایمان است و خالص این‌ها یعنی لذات کامل بدون الم و نیکوتر از این‌ها در آخرت برای آنان خواهد بود. ما آیات خود را برای اهل دانش چنین مفصل و روشن بیان می‌کنیم.

۴/۱/۱۲ لزوم تقدّم توبه و پرهیز از گناهان بر عبادت خدا

قرآن کریم در بیان اوصاف مؤمنان، توبه‌کار بودن آنان را مقدّم بر عبادت‌گری آن‌ها بیان می‌نماید: «التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ...» (توبه/۱۱۲) یا در جای دیگر می‌فرماید: «مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَ اتَّقُوهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ...» (روم/۳۱)؛ درحالی‌که به‌سوی او بازگشت می‌کنید؛ خود را از عذاب او نگه دارید و نماز را برپا دارید و از مشرکان نباشید.

۴/۱/۱۳ عنایت ویژه به نمازهای فریضه به‌ویژه نماز شب و تهجد

انسان باید خود را مکلف به برگزاری نمازهای فریضه و شب زنده‌داری بداند و در نگه‌داشتن آن از هیچ تلاشی مضایغه نکند. در قرآن کریم نزدیک به ۶۴ بار از نماز و اهمیت آن یاد شده است. برخی از این آیات عبارت است از «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَ قُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ» (بقره/۲۳۸). «وَ الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ» (مؤمنون/۹). قرآن کریم یکی از ویژگی‌های «عباد الرحمن» (بندگان خالص خدا) را تهجد و شب زنده‌داری بیان می‌کند: «وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا» (فرقان/۶۴) یا در جای دیگر می‌فرماید: «وَمِنَ اللَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَ سَبِّحْهُ لَيْلًا

خدا به نیکوکاران نزدیک است. اعتدال در عبادات است که خداوند در قرآن می‌فرماید که در هنگام عبادت انسان باید هم خوف از عقاب الهی داشته باشد و هم طمع به رحمت خدا؛ یعنی در حالت خوف و رجا بسر برد و عبادت کند.

۴/۱/۸ تداوم در عبادت

انسان در پرستش خداوند حالتی پیوسته و دائمی را درپیش گیرد. آیات متعددی از قرآن به استقامت و پایبندی در عبادت و بندگی خدا اشاره دارد: «وَ اعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ» (حجر/۹۹) و پروردگارت را پرستش کن تا تو را یقین (مرگ) فرارسد. آیات دیگری نیز بر این مطلب اشاره دارد: «الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ» (معارج/۲۳)؛ فصلت/۳۸ و اینکه انسان در این مسیر به واسطه اعتدال و عدم افراط و تفریط، نشاط عبادت را در خود حفظ کند و از ادامه مسیر باز نماند.

۴/۱/۹ تقدّم عبادت خدا بر هرکاری

انسان در ستایش خداوند هیچ کاری را برتر از آن نداند و اولویت اصلی را در عبودیت خدا بماند؛ زیرا می‌داند در سایه آن بقیه کارها اصلاح می‌شود. قرآن کریم می‌فرماید: «رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَ لَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ...» (نور/۳۷) و یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (جمعه/۹). ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هنگامی که برای نماز در روز جمعه ندا داده شود، به سوی یاد خدا بکوشید و معامله را رها کنید که این برای شما بهتر است، اگر بدانید.

۴/۱/۱۰ عبادت جمعی

خداوند تأثیرپذیری عبادت جمع را بر فرد ارجح می‌داند. قرآن نیز بر عبادت جمعی تأکید می‌ورزد. «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» (حمد/۵). اینکه ضمیر را در این آیه به‌صورت جمع آورده نه مفرد، نشان می‌دهد که عبادت جمعی و گروهی مورد سفارش و تأکید خداوند عالم است.

۴/۱/۱۷ لزوم هجرت و تحمل سختی‌ها برای

اقامة فرائض و عبادات الهی

«رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ...» (ابراهیم/۳۷)؛ [ای] پروردگار ما! درواقع، من برخی از فرزندانم را در دره‌ای (و سرزمینی) بدون زراعت، نزد خانه محترم تو، سکونت دادم. ای پروردگار ما! تا نماز را برپا دارند. «يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةً فَإِذَا يَافَعُودُونَ» (عنکبوت/۵۶)؛ ای بندگان من که ایمان آورده‌اید! درواقع، زمین من وسیع است، پس تنها مرا بپرستید. این آیات نشان می‌دهند هرچا که انسان در مسیر عبودیت و بندگی خدا می‌تواند موفق‌تر عمل کند و توفیق بیشتری داشته باشد، همان‌جا را باید به‌عنوان مسکن و مأوی خود انتخاب کند.

۴/۱/۱۸ پیروی و توجه کردن به الگوها و

اسوه‌های عملی عبادت

قرآن کریم الگوهای فراوانی را با تعبیر «نِعَمَ الْعَبْدُ» از قبیل حضرت داوود (ص/۱۷)، حضرت سلیمان (ص/۳۰)، حضرت ایوب (ص/۴۱)، حضرت ابراهیم و اسحاق و یعقوب (ص/۴۵)، حضرت ابراهیم، الیسع و ذوالکفل (ص/۴۸) معرفی می‌کند. پس بندگان خدا باید از عمل و نحوه بندگی آنان الگوبرداری کنند؛ حتی پیامبران الهی نیز از این امر مستثنی نبوده‌اند، مانند موسی(ع) تحت تربیت خضر نبی(ع) قرار گرفت.

۴/۱/۱۹ مهیاکردن یک نظام عادلانه به منظور

تربیت انسان‌ها در ابعاد مختلف

قرآن کریم تربیت صحیح انسانی در ابعاد مختلف را تنها در بستر یک نظام عادلانه امکان‌پذیر می‌داند و می‌فرماید: «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» (اعراف/۲۹)؛ بگو: پروردگارم به دادگری فرمان داده است؛ و رویتان را در هر مسجدی به هنگام عبادت به سوی قبله نمایید و او را بخوانید، درحالی‌که دین خود را برای او خالص گردانیده‌اید. با توجه به این آیه کریمه برای گسترش عبادت در جامعه و تزریق روح اطاعت‌پذیری از فرامین الهی در انسان‌ها، ابتدا باید

طَوِيلًا» (انسان/۲۶). «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْأً وَأَقْوَمُ قِيلًا» (مزل/۶). امام خمینی در بیان اهمیت نماز می‌فرماید: «بالاترین فریضه و کارخانه انسان‌سازی و تربیت انسان نماز است» (امام خمینی، ج ۲، ص ۱۴۸).

۴/۱/۱۴ توجه به مکان و زمان ویژه برای عبادت

قرآن کریم در عبادت، برخی مکان‌ها را مورد تأکید و سفارش قرار داده است: «وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى...» (بقره/۱۲۵)؛ و (گفتیم) از مقام ابراهیم، نمازخانه‌ای برای خود برگزینید: «لَمَسْجِدُ أُسُسٍ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ» (توبه/۱۰۸)؛ حتماً مسجدی که از روز نخست بر تقوا بنیان گذاشته شده، سزاوارتر است که در آن به عبادت بایست. در مورد زمان‌ها، عبادت در وقت طلوع فجر تا طلوع آفتاب و همچنین عبادت در نزدیک غروب را مورد تأکید قرار داده است: «وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ...» (اعراف/۲۰۵) و پروردگارت را در درون خودت، فروتنانه و ترسان و بدون صدای بلند، در بامدادان و عصرگاهان و شب هنگام، یاد کن و از غافلان مباش.

۴/۱/۱۵ متذکر شدن اسماء و صفات الهی در

هنگام عبادت و دعا

«وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا...» (اعراف/۱۸۰) و نام‌های نیکو فقط از آن خداست؛ پس او را با آن‌ها بخوانید... چراکه یکی از اعجاز استجاب دعا قرائت اسماء و صفات متبرکه خداوند رب‌العظیم است.

۴/۱/۱۶ لزوم تسبیح، حمد و ستایش خدا قبل

از انجام اعمال عبادی

«فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ» (حجر/۹۸)؛ پس با ستایش پروردگارت تسبیح (او) گوی و از سجده‌کنندگان باش. یا در جای دیگر می‌فرماید: «وَذَكَرْ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلِّ» (أعلى/۱۵) و نام پروردگارش را یاد کرد و نماز گزارد.

نخستین ایشان علی بن ابیطالب و آخرین ایشان قائم (ع) است. در تفسیر آیه فوق خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: در حقیقت خدا از فرزندان اسرائیل پیمان گرفت و از آنان دوازده سرکرده برانگیختیم و خدا فرمود من با شما هستم. اگر نماز به‌پا دارید و زکات بدهید و به فرستادگان ایمان بیاورید و یاریشان کنید و وام نیکویی به خدا بدهید، قطعاً گناهانتان را از شما می‌زدایم و شما را به باغ‌هایی که زیر درختانش نه‌رها روان است، وارد می‌کنم. پس هرکس از شما بعد از این کفر ورزد، درحقیقت از راه راست گمراه شده است.

۴،۲،۲ شکرگزاری و قدردانی

آیات: «وَ إِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَ لَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ» (ابراهیم/۷). نیز یادآور شکرگزاری و قدردانی است که فرمود: یادآور هنگامی که پروردگارتان اعلام فرمود: همانا اگر شکر کنید قطعاً (نعمت‌های) شما را می‌افزایم و اگر کفران کنید البته عذاب من سخت است. «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ» (ابراهیم/۲۸). آیا به کسانی نمی‌نگری که نعمت‌های خدا را تبدیل به کفر کردند و قوم خود را به سرای هلاکت درآوردند؟ یعنی کسانی که شکر نعمت خداوند را به ناسپاسی بدل کردند و قومشان را به سرای نابودی درآوردند، به بصیرت ندیدی.

۴،۲،۳ منشأ همه چیزها را از خدا بدانند

در آیات: «أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ. أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ. لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ» (واقعۀ ۶۵،۶۳)؛ آیا هیچ درباره آنچه کشت می‌کنید، اندیشیده‌اید؟ آیا شما آن را می‌رویانید یا ما می‌رویانیم؟ هرگاه بخواهیم آن را مبدل به گاه درهم کوبیده می‌کنیم که تعجب کنید. «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ مَا تَعْمَلُونَ» (صافات/۹۶) و خداوند، هم شما را آفرید و هم آنچه را می‌سازید. توحید نه‌تنها در تولید تجلی می‌کند که قرآن کریم در (توزیع) نیز می‌گوید: «لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (شوری/۱۲). کلیدهای آسمان‌ها و زمین از آن اوست. روزی را برای هرکه

به دنبال گسترش و مستقر کردن عدالت در جامعۀ اسلامی بود؛ زیرا جلوگیری از تبعیض، مقدم و در کنار عبادت مطرح است (قرائتی، ۱۳۸۳ش، ج ۴، ص ۵۰).

۴،۱،۲۰ تعقل و خودباوری در فرامین الهی

فرامین و دستورات الهی باید با به‌کارگیری عقل که اصلی‌ترین عامل درک حقایق الهی است، حاصل شود. در بعد عبادی خداوند در قرآن کریم کسانی را که به خودباوری نرسیده‌اند و تعقل نمی‌کنند، می‌فرماید: «سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (بقره/۱۴۲). از مردم، آنان که کم‌خرداند خواهند گفت: چه چیز آن‌ها را از قبله‌ای که روبه‌روی آن می‌ایستند، برگردانید؟ بگو: مشرق و مغرب از آن خداست و خدا هرکس را که بخواهد به راه راست هدایت می‌کند. «الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ ، فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ» (بقره/۱۴۷)؛ یعنی آنچه از جانب خدا بر تو نازل شد، حق همان است؛ تردید مکن.

۴،۲ خودباوری و بعد اقتصادی (افزایش نعمت)

۴،۲،۱ توکل به خداوند و ایمان به خدا

کسی که به خدا ایمان داشته باشد و در همه کارها بر او توکل کند، قطعاً موجبات فزونی نعمت‌ها را فراهم خواهد آورد. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (مائده/۱۱). ای کسانی که ایمان آورده‌اید! نعمتی را که خدا به شما بخشید، به یاد آورید؛ آن زمان که جمعی (از دشمنان)، قصد داشتند دست به سوی شما دراز کنند و شما را از میان بر دارند، اما خدا دست آن‌ها را از شما باز داشت. از مخالفت فرمان خدا بپرهیزید و مؤمنان باید تنها بر خدا توکل کنند یا «وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا» (مائده/۱۲). ای جابر ائمه، دوازده تن هستند به اندازه نقیبان بنی اسرائیل که

حاضران باشد. در تفسیر آن امیرالمومنین علی بن ابیطالب (ع) در نهج البلاغه در نامه به فرزندانش می‌فرماید: فرزندم! من هرچند عمر پیشینیان را یک-جا نداشته‌ام، ولی در اعمال آن‌ها نظر افکندم، در اخبارشان اندیشه نمودم، در آثارشان به سیر و سیاحت پرداختم؛ آنچنان که گویی همچون یکی از آن‌ها شدم، بلکه گویی من به خاطر آنچه از تجربیات تاریخ آنان دریافته‌ام با اولین و آخرین آنان عمر کرده‌ام. فرزندم! برای امور واقع نشده به آنچه واقع شده استدلال نما و با مطالعه قضایای تحقق یافته حوادث یافته نشده را پیش‌بینی کن؛ زیرا امور جهان همانند یکدیگرند. از آن اشخاص نباش که موعظه سودش ندهد مگر توأم با آزار و رنج باشد؛ زیرا انسان عاقل باید از راه آموزش و فکر پند بپذیرد. این بهائم هستند که جز با کتک فرمان نمی‌برند (نهج البلاغه، نامه ۳۱).

۴،۳،۲ مسؤولیت‌پذیری:

۴،۳،۲،۱ حس مسؤولیت در برابر نفس

خویش:

به تعبیر قرآن کریم ویژگی نَفْسِ امَّاره، امرکننده به بدی و زشتی است: «إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» (یوسف/۵۳). به درستی که نَفْس (سرکش) بسیار به بدی‌ها امر می‌کند. «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا» (الشَّمْس/۹) که هرکس نَفْس خود را پاک و تزکیه کرده، رستگار شده است.

۴،۳،۲،۲ حس مسؤولیت نسبت به خانواده

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ» (تحریم/۶)، ای کسانی که ایمان آورده‌اید خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست نگه دارید. اشاره به این است که اگر آن‌ها را به حال خود رها کنید، خواه ناخواه به‌سوی آتش دوزخ پیش می‌روند، شما هستید که باید آن‌ها را از سقوط در آتش دوزخ حفظ کنید.

بخواهد گسترش می‌دهد یا محدود می‌سازد. او به همه چیز داناست. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (فاطر/۱۵). ای مردم شما به خدا نیازمندید و خداست که بی‌نیاز ستوده است. انسان نمی‌تواند مستقل و بی‌نیاز از خداوند متعال منشأ اثر باشد و بنابراین، فعالیت‌های او مستند به خداوند متعال هستند. قرآن کریم اصرار دارد به انسان بیاموزد و به این نکته توجه دهد که از عوامل زمینه ساز گرفته تا عوامل مباشر در تولید، همه مخلوق اویند (انصاری، ۱۳۸۲، ص ۹).

۴،۲،۴ انفاق و کمک به دیگران

خداوند با توجه به برخی آیات و روایات انسان را تشویق به پس‌انداز نموده است، در اینجا نکته مهم این است که نباید پول و درآمد را کنز کند، بلکه آن‌ها را در راه خدا و نیازها به مصرف برساند؛ تا خدا به واسطه آن بر آن بیفزاید. «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ» (حدید/۱۱). کیست آن کس که به بندگان خدا وام نیکویی دهد تا خداوند آن را برای او چندان برابر بیفزاید (حسامی عزیزی، باقر و احمد علی پور، ۱۳۹۳). «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِّن قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ يَوْمٌ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خُلَّةٍ وَلَا شَفَاعَةٍ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ» (بقره/۲۵۴). ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از آنچه به شما روزی داده‌ایم، انفاق کنید؛ پیش از آنکه روزی فراررسد که در آن، نه خرید و فروشی هست و نه دوستی سودی دارد و نه شفاعتی شامل حالتان می‌شود و کافران، خود ستمکارند. انفاق و کمک به دیگران نوعی پس‌انداز دنیوی و اخروی است که خداوند در این دنیا بر مال او می‌افزاید و در آخرت از نعمت‌های الهی بهره‌مندش می‌سازد.

۴،۳ خودباوری و بعد اجتماعی

۴،۳،۱ عبرت‌گرفتن از گذشتگان

اکثر آیاتی که در آن امر به «سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا» اشاره شده است، به دیدن تاریخ و سرگذشت پیشینیان دور و نزدیک به‌ویژه طاغوتیان و سرکشان توجه داده است تا درس عبرتی برای

۴،۳،۲،۳ حس مسؤولیت نسبت به والدین

«وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» (اسراء/۲۳)

«وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا» (اسراء/۲۴).

«رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غُفُورًا» (اسراء/۲۵).

و پروردگارت فرمان داده: جز او را نپرستید! و به پدر و مادر نیکی کنید! هرگاه یکی از آن دو، یا هر دوی آن‌ها، نزد تو به سن پیری رسند، کمترین اهانتی به آن‌ها روا مدار! و بر آن‌ها فریاد مزین! و گفتار لطیف و سنجیده و بزرگووارانه به آن‌ها بگو! (۲۳) و بال‌های تواضع خویش را از محبت و لطف، در برابر آنان فرود آر! و بگو: پروردگارا! همان‌گونه که آن‌ها مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمتشان قرار ده! (۲۴) پروردگار شما از درون دل‌هایتان آگاه‌تر است؛ اگر لغزشی در این زمینه داشتید هرگاه صالح باشید (و جبران کنید) او بازگشت‌کنندگان را می‌بخشد. (۲۵)

۴،۳،۲،۴ حس مسؤولیت نسبت به کار و**شغل:**

در قرآن کریم حدود ۴۰۰ آیه در تشویق به کار و تلاش و بیان ارزش و اهمیت و آثار و برکات آن وارد شده است. قرآن کریم در آیات ذیل انسان را تشویق و ترغیب به کار و تلاش نموده است. «إِنْ سَعَيْكُمْ لَسَنَتِي» (لیل/۴) که سعی و تلاش شما مختلف است. «وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا» (اسراء/۱۹) و آن کسی که سرای آخرت را بطلبد و سعی و کوشش خود را برای آن انجام دهد، درحالی‌که ایمان داشته باشد، سعی و تلاش او از سوی خدا پاداش داده خواهد شد. «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ» (نجم/۳۹) و اینکه برای انسان جز سعی و کوشش او نیست و تلاش او به-زودی دیده می‌شود و به نتیجه‌اش می‌رسد. سپس به او جزای کافی داده خواهد شد. در مورد کمیت

کارکردن خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره/۲۸۶). خداوند، هرکسی را به اندازه توانایی او تکلیف نموده است. بدون شک، این سخن زیبای پروردگار، افزون بر آنکه از دریای عدالتش سرچشمه می‌گیرد، در مصلحت و حکمت او نیز ریشه دارد؛ زیرا تکلیف نمودن فراتر از توان، افزون بر آنکه مانع از انجام درست و کامل آن عمل می‌شود، بیزاری نسبت به آن را نیز در پی دارد. در نتیجه، روح نشاط و سرزندگی را از انسان می‌گیرد و ناخودآگاه، آدمی را به‌سوی افسردگی می‌کشاند. پیامبر اکرم(ص) در مورد کسب مال حرام می‌فرماید: «إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَىٰ أُمَّتِي مِنْ بَعْدِي هَذِهِ الْمَكَاسِبُ الْحَرَامُ..» «ترسناک‌ترین چیزهایی که بعد از خود بر ائمت‌م می‌ترسم، درآمد‌های حرام است.

۴،۳،۲،۵ حس مسؤولیت نسبت به افراد**جامعه**

حدیثی از پیامبر اکرم در این مورد می‌فرماید: «أَلَا كَلِمَةٌ رَاعٍ، وَ كَلِمَةٌ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ»، هرکدام از شما مسؤول هستید و درباره افرادی که به سخن شما گوش می‌دهند، بازخواست خواهید شد استفاده می‌شود که هرکدام از اهل ایمان در رابطه با آنچه می‌دانند، اگرچه یک کلمه باشد، باید معلم دیگران باشد، یعنی به اهلش برساند و تبلیغ کند و از نا اهل احتراز و کتمان نماید و نسبت به کلمه‌ای که نمی‌داند، مَتَعَلَّم باشد. رابطه انسان و اجتماع، رابطه هدفمند و متقابل است و فرد در برابر دیگران نیز مسئول است. همچنین انسان آزاد و مختار، در قبال خود و جامعه اش مسئول است. (جعفری، ۱۳۸۵.ص ۱۱۰)

۴،۳،۲،۶ حس مسؤولیت نسبت به نیازمندان**جامعه**

آیاتی مانند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خُلَّةَ وَلَا شَفَاعَةَ وَ الْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ» (بقره/۲۵۴). ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از آنچه روزی شما کرده‌ایم انفاق کنید پیش از آن که روزی فرارسد که دادوستدی و دوستی و شفاعتی در آن نیست و کافرانند که

ستمکارند. می‌توان دریافت که باید از درآمدی که به دست می‌آوریم بخشی را صرف نیازمندان کنیم. حس مسؤولیت نسبت به نیازمندان جامعه را برمی‌انگیزد.

۴،۳،۲،۷ حس مسؤولیت نسبت به نظام‌های

سلطه‌گر و مستکبر

قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَلِئِنَّكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا» (نسا/۱۴۴). ای کسانی که ایمان آورده‌اید! غیر از مؤمنان، کافران را ولی و تکیه‌گاه خود قرار ندهید! آیا می‌خواهید با این عمل، دلیل آشکاری بر ضد خود در پیشگاه خدا قرار دهید؟ «الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَلِئِنَّكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا» (نسا/۱۳۹) که عزت خود را در همه شؤون زندگی اعم از شؤون اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و مانند آن، در دوستی با دشمنان اسلام نجوید، بلکه تکیه‌گاه خود را ذات پاک خداوندی قرار دهید که سرچشمه همو عزت‌ها است.

۴،۳،۲،۸ حس مسؤولیت در قبال طبیعت

قرآن کریم در آیات بسیاری از تسخیر طبیعت برای انسان توسط خدا خبر می‌دهد: سوره ابراهیم /۳۲ و ۳۳، نحل /۱۲ و ۱۴، حج /۶۵ و لقمان /۲۹. همچنین از رام کردن تمام آسمان‌ها و زمین برای انسان خبر می‌دهد: سوره لقمان /۲۰ و جاثیه /۱۲.

۴،۳،۲،۹ حس مسؤولیت نسبت به حیوانات

حیوانات تسبیح‌گوی خداوند متعال هستند و از شعور و آگاهی برخوردارند و به مراتب از انسان بی‌نماز و دور از معنویت بهتر است. از دیدگاه اسلام حیوانات نیز حقوقی دارند که انسان‌ها موظف به رعایت آن هستند.

۴،۳،۳ ارتباط مؤثر با دیگران

انسان از آنجایی که اجتماعی است باید با افراد جامعه روابط سازنده‌ای داشته باشد تا بتواند رشد کند. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات/۱۰). از این آیه، پیوند محکمی که اسلام بین مؤمنان برقرار کرده و نیز

حقوق فراوانی که مؤمنان به هم دیگر دارند به خوبی استفاده می‌شود. سلام کردن، صلۀ رحم، صبر و بردباری، سازش با دیگران، گذشت و بخشش، تعاون و همکاری از مصادیق دیگران می‌باشد. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: در انجام کارهای نیک و پرهیزکاری به یکدیگر کمک کنید و در گناه و ستمگری هرگز کمک کار دیگران نباشید.

۴،۳،۴ مشورت کردن

«وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران/۱۵۹)، با مسلمانان در اتخاذ تصمیمات مشورت کن. حضرت علی(ع) می‌فرماید: هرکس با دیگران مشورت کند خود را در عقل آن‌ها شریک ساخته است و هر که استبداد رای به خرج دهد هلاک شود (نهج البلاغه. حکمت ۱۶).

۴،۳،۵ روحیه تشکر و قدردانی

امام رضا(ع) فرمودند: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ» (ابن بابویه، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۴) هرکه سپاس مردم نعمت‌دهنده را نگوید، سپاس خدا را به جا نمی‌آورد. همچنین داریم: من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق. هرکس که سپاس مخلوق را به جا نیآورد، سپاس خالق را به جا نیآورد است (حرعاملی/۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۳۱۳).

۴،۳،۶ ارشاد و راهنمایی

امام جعفر صادق(ع) می‌فرماید: «هر مؤمنی باید مؤمن دیگر را در صورت لزوم راهنمایی و ارشاد نماید» (ابن بابویه، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۴۰).

۴،۳،۷ خود کفایی و استقلال

پیامبر(ص) می‌فرماید: هرکه خود را به دیگران وابسته کرده باشد و بر دوش دیگران تحمیل شود از رحمت خدا به دور است. کسی که بار خود بدوش مردم افکند، ملعون (محروم شده از رحمت خدا) است (الحرانی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۷).

۴،۳،۸ اعتماد و ثبات

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (نجم/۳۹) برای انسان چیزی وجود ندارد جز در پرتو تلاش و کوشش.

۴,۳,۹ تحمل ناکامی‌ها

حضرت علی(ع) می‌فرماید: قطعاً تقوای الهی کلید درستی و اندوخته قیامت و رهایی از سلطه هر سلطه‌گر و نجات از هر هلاکتی است، خواهند به کمک تقوا به مرادش می‌رسد (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۱).

۴,۳,۱۰ گشاده‌رویی

«وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» (بقره/۸۳). امر فرمودیم که بگوئید عامه مردم را گفتار نیکو، یعنی با خلق خدا خوش‌خوئی نمائید و به درشتی رفتار مکنید.

۴,۳,۱۱ نظم و انضباط

حضرت علی(ع) می‌فرماید: اوصیکم بتقوی الله و نظم امرکم؛ شما را به تقوی و رعایت نظم دعوت می‌کنم (نهج البلاغه، نامه ۴۷).

۴,۳,۱۲ اندیشیدن و تفکر

حضرت علی(ع) می‌فرماید: با اندیشیدن قلب و جان خود را بیدار کن. تَبَّهَ بِالْتَّفَكُّرِ قَلْبَكَ وَ جَافِ عَنِ اللَّيْلِ جَنَبَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ رَبَّكَ؛ با اندیشیدن، دلت را هوشیار کن و شب‌هنگام از بستر پهلو تهی گردان (برخیز) و از خداوند، پروردگارت، بترس (نهج البلاغه، نامه ۴۵؛ کلینی، ۱۳۶۵ش، ج ۳ ص ۹۱).

۴,۴ خودباوری و بعد سیاسی

مسئله مهم و اساسی ارتباط دین و سیاست را می‌توان در معارف قرآن کریم به‌وضوح دریافت. در بعد سیاست با توجه به اتقان مباحث سیاسی قرآن، استفاده‌های فراوانی از قرآن می‌شود. ضرورت تشکیل دولت و حکومت، روابط بین‌الملل، شورا و مشورت نظام سیاسی و مفاهیم مختلف سیاسی از دیدگاه قرآن کریم زمینه‌های ترقی و رشد فرد و جامعه را فراهم می‌آورد. قرآن کریم دارای اندیشه سیاسی است. این اندیشه سیاسی دارای دو بخش است.

۴,۴,۱ فلسفه سیاسی اسلام

یکی از مباحثی که در فلسفه سیاسی اسلام، مطرح است، ارتباط عمیق فلسفه سیاسی و اعتقادی

می‌باشد. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» (نساء/۵۹)، ای اهل ایمان، خدا و رسول و صاحب اختیار امور (امامان) از طرف خدا و رسول را اطاعت کنید، اگر در امری کارتان به گفت‌وگو و نزاع کشد به حکم خدا و رسول بازگردید، اگر به خدا و روز قیامت ایمان دارید. چون اطاعت از خدا و رسول و اولوا الامر یک مسأله سیاسی است، مترتب بر ایمان (باور) می‌باشد که یک مسأله اعتقادی شده است، پس میان مسائل سیاسی و امور اعتقادی رابطه عمیق وجود دارد.

۴,۴,۲ فقه سیاسی اسلام

خداوند قدرت تشخیص حق از باطل را به اهل تقوا می‌دهد. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَ يُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ» (انفال/۲۹). ای اهل ایمان، اگر خدا ترس و پرهیزکار شوید خدا به شما فرقان بخشد، یعنی دیده بصیرت دهد تا به نور باطن حق را از باطل فرق گذارید و گناهان شما را بپوشاند و شما را بیامرزد که خدا دارای فضل و رحمت بزرگ است.

«وَ إِذْ يَمَكُزُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ وَ يَمْكُرُونَ وَ يَمْكُرُ اللَّهُ وَ اللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ» (انفال/۳۰).

و به یاد آور زمانی که کافران درباره تو نقشه می‌کشیدند تا تو را زندانی کنند یا تو را بکشند یا از مکه تبعید کنند و آنان نقشه می‌کشیدند و خدا هم با خنثی کردن توطئه‌های آنان تدبیر می‌کرد و خداوند، بهترین تدبیرکنندگان است؛ یعنی خداوند کسانی که به او توکل و اعتماد کنند زمینه رشد بعد سیاسی را در آن‌ها فراهم می‌سازد. فرقان و قدرت تشخیص حق از باطل، حکمت و بینشی خدادادی است که به اهل تقوا داده می‌شود و به علم و سواد و معلومات وابسته نیست. یکی از راه‌های خودباوری ایمان و توکل به خداست.

۵ نتیجه‌گیری

خداوند بی‌همتا در قرآن کریم ریشه خودباوری و اخلاص و زمینه‌های رشد انسان را در ابعاد عبادی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بیان کرده است و در برخی موارد پیامبر را از آن آگاه کرده است. خودباوری از بعد عبادی از دیدگاه قرآن زمینه رشد و راه رسیدن به قرب الهی را زمانی فراهم می‌سازد که عبادت خاضعانه و همراه با ترس به خدا و از روی خلوص نیت و با آگاهی و علم و از روی عشق و حضور قلب و با کیفیت عالی همراه با اعتدال و تداوم در عبادت و تقدم عبادت بر سایر امور و جمعی بودن و توجه به زمان و مکان خاص و الگوگیری از اسوه‌های عملی که در قرآن به آن اشاره شده است، صورت پذیرد. در بعد اقتصادی که موجبات فزونی نعمت را به همراه دارد، زمانی حاصل می‌شود که انسان توکل به خدا کرده و به او ایمان داشته باشد و همواره شکرگزار و قدردان نعمت‌های او باشد و منشأ همه

چیزها را از خدا بداند و از نعمت‌هایی که خداوند به او اعطا کرده انقاق نماید. در بعد اجتماعی که قرآن کریم بر آن‌ها صحنه گذاشته است و موجبات رشد انسان اسلامی را فراهم می‌سازد عبارت‌اند از: عبرت-گرفتن از گذشتگان و مسؤولیت‌پذیری نسبت به خود، والدین، نیازمندان و مستبکران، طبیعت، حیوانات، افراد جامعه و شغل و کار خود و همچنین ارتباط مؤثر با دیگران نام برد که در سایه چنین مواهبی راه تقرب الهی را می‌تواند هموار سازد و زمینه رشد را در خود شکوفا سازد. ضرورت تشکیل دولت و حکومت، روابط بین‌الملل، شورا و مشورت، نظام سیاسی و مفاهیم مختلف سیاسی از دیدگاه قرآن کریم زمینه‌های ترقی و رشد فرد و جامعه را فراهم می‌کند. به‌طورکلی از آثار خودباوری در ابعاد مختلف که زمینه رشد و تعالی انسان را فراهم می‌کند می‌توان به عزت نفس، موفقیت، ایمان به خدا، پرهیز از گناه، بی‌نیازی از غیر خدا، به بن‌بست نرسیدن و یاد دائمی خدا اشاره کرد.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه، (۱۳۷۹ش)، محمد بن حسین شریف رضی، قم: مشهور.
- ۱- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۶ق)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم: انتشارات شریف رضی.
- ۲- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۴ش)، عیون أخبار الرضا ع، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- ۳- امام خمینی، سید روح الله (بی تا)، آداب الصلوة، تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی.
- ۴- انصاری، جعفر. (۱۳۸۲). مبانی اقتصاد از دیدگاه قرآن کریم. معرفت. شماره ۶۶.
- ۵- الحرانی، ابو محمد الحسن (۱۴۲۳ق)، تحف العقول عن آل الرسول (صلی الله علیه و آله)، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ۶- ترجمه و شرح حکمت ۱۶۱ نهج البلاغه: ارزش مشورت و نکوهش خودرایی.
- ۷- جعفری، زینب (۱۳۸۵). مقاله انسان و مسئولیت پذیری، مجله طوبی، شماره ۴، صص ۱۰۶-۱۱۷.
- ۸- حسامی عزیزی، باقر و علی پور، احمد. (۱۳۹۳). رویکردهای مختلف به انسان اقتصادی، فصلنامه علمی- ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره هشتم، صص ۱۴۷-۱۷۲.
- ۹- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه الی تفصیل مسئل الشریعه، قم، موسسه آل البيت (ع).
- ۱۰- رضایی اصفهانی، محمد علی و همکاران (۱۳۸۷ش)، تفسیر مهر، قم، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- ۱۱- خرمیان، سیده زهرا (۱۴۰۲). آثار اخلاص از منظر قرآن، روایات و بیانات مقام معظم رهبری. نهمین همایش علمی پژوهشی توسعه و ترویج علوم تربیتی و روان‌شناسی ایران.
- ۱۲- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۰۲ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، ناشر: دارالکتب الاسلامیه.
- ۱۳- قرائتی، محسن، (۱۳۸۳ش)، چاپ یازدهم تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- ۱۴- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵ش)، اصول کافی، ترجمه حسن مصطفوی، چاپ ۴، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- ۱۶- لطفی، محمود (۱۳۸۳). فرهنگ و اجتماع خودباختگی و خودباوری در قرآن کریم. نامه جامعه. شماره ۱.
- ۱۷- مصباحی مقدم، غلامرضا، رعایایی، مهدی و همتیان، مهدی. (۱۳۹۲). مؤلفه‌های غیر مادی رشد اقتصادی از منظر قرآن کریم. مطالعات اقتصاد اسلامی، ۶ (پیاپی ۱۱)، صص ۹۰-۶۱.
- ۱۸- وجدانی، فاطمه و محسن ایمانی (۱۳۹۱). تحلیل مفهوم رشد با تکیه بر آیات قرآن کریم. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیستم، دوره جدید، شماره ۱۶، پاییز ۱۱، صص ۳۶-۱۱.